

was previously tried, in particular during the years of dispossession, the Holodomor, mimicry; for others, their survival strategies were correlated not only with the need to stay alive, but also with the desire to get rid of the communist regime. It was on these motives that they in the summer of 1941 openly joined these documents and materials called «Ukrainian militia», «Ukrainian national police». Analysed official f 56 archival funds of the SBU Office in Khmelnytskyi oblast, in particular criminal cases related to the facts of voluntary (forcible) entry of persons to service by police officers, patrols in camps, work by chiefs, shutsmans, etc., are divided into two groups. The first group, these are materials about persons not involved in serious crimes. The second group includes materials about persons involved in serious crimes (murder, torture, beating with the consequences of death, participation in executions, etc.). The memories of 26 people who lived in the occupied territories were collected by teachers of history of schools in the Khmelnytskyi region within the framework of the projects «Association of Teachers of Social and Humanitarian Sciences», «Surveying Survival Strategies in the Occupied Territories». The analysis is revealed that the respondents continue to perceive the world in two dimensions as ideological reality and as a private life, when they talk about the village elders and policemen divided in two categories: «good», «bad», isolating the social status «from the family of kulaks» and «not from the family of kulaks».

Key words: World War II, nazi occupation, Kamianets region, Khmelnytskyi region, residents, survival strategies, everyday life, cooperation with the occupation regime.

Отримано: 25.08.2018

УДК 477-2:(1-04)«1920»

В. А. Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 1920-ті РОКИ

У статті аналізується діяльність у Кам'янець-Подільському науково-дослідній кафедрі (1920-ті роки), висвітлюються творчі досягнення її наукових співробітників щодо вивчення історії, географії, природи, культури подільського краю. Відмічається, що науково-дослідні кафедри (далі – НДК) в Радянській Україні фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Сам процес організації НДК розпочався після постанови РНК України від 2 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр».

Кам'янець-Подільська НДК історії та економіки Поділля була утворена при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) у 1922 р. за ініціативою відомого історика Євген Сташевського, який і став її першим керівником. Спочатку до кафедри увійшло переважно визначні українські історики, колишні викладачі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету.

При утворенні науково-дослідної кафедри в невеликому 30-тисячному подільському місті радянською владою брались до уваги такі мотиви. Поділля являло собою окремий історичний та економічний регіон України зі своїми специфічними продуктивними си-

лами та історичним минулим, залишалось малодослідженим і віддаленим від головних наукових центрів Радянської України: Києва, Харкова, Одеси.

Кількість членів НДК у Кам'янці-Подільському щороку змінювалась. У січні 1926 р. всіх членів науково-дослідної кафедри налічувалось 17: 3 дійсних наукових співробітників, 4 – наукових співробітників, 10 аспірантів. Важливою була науково-популяризаторська робота співробітників НДК, адже вона охоплювала широкі верстви міського та сільського населення прикордонних округів Поділля (Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського) і тим самим сприяла піднесенню національної свідомості селян. Про це свідчать назви тих лекцій, які були підготовлені членами НДК і читались ними у сільбудах для селян.

Діяльність НДК історії та економіки Поділля знаходилась під пильним наглядом місцевого керівництва, яке насторожено спостерігало за історичними та лінгвістичними дослідженнями її членів. У 1925-1926 рр. робота НДК при ІНО фактично завмерла. Наукові дослідження майже не проводились, підготовка аспірантів та молодих наукових працівників практично не велась.

Відмічається, що у 1926 р. рішенням керівництва Укрнауки НДК у Кам'янці-Подільському була переведена з ІНО до Сільськогосподарського інституту. Вона отримала нову назву: НДК «природи, сільського господарства, культури Поділля». Було затверджено три секції: природи, сільського господарства культури.

Діяльність підсекції НДК фінансувалась неоднаково. Так, на 1927-1928 рр. співробітникам зоотехнічної підсекції на наукові дослідження виділяли 490 карбованців щомісяця, в той час підсекції культури лише 100. Це яскраво свідчить про пріоритетність аграрно-прикладних досліджень над гуманітарними у політиці радянської влади. З 1929 р. розпочались репресії радянської влади щодо української інтелігенції. НДК природи, сільського господарства, культури Поділля при Кам'янець-Подільському СІП фактично припинила свої наукові дослідження.

У 1930 р. відбулась чергова реорганізація науково-дослідних та вищих навчальних закладів УСРР, згідно якою всі науково-дослідні кафедри республіки восени були остаточно ліквідовані. Багато членів НДК природи, сільського господарства, культури Поділля в середині 30-х рр. були репресовані тоталітарною владою. Незважаючи на те, що НДК у Кам'янці-Подільському працювала трохи більше семи років вона вперше започаткувала нові наукові напрями щодо вивчення подільського краю, які активно розвиваються до сьогоднішнього дня.

Ключові слова: науково-дослідна кафедра (НДК), Інститут народної освіти (ІНО), сільськогосподарський інститут (СІП), освіта, культура, сільське господарство, наука, дослідження, Поділля, Наркомат освіти України (НКО), краєзнавство.

В умовах інформаційного суспільства велика увага приділяється створенню та ефективній діяльності наукових та науково-навчальних закладів, які займаються підготовкою висококваліфікованих фахівців, що продукують нові знання. Реорганізація наукового життя, що проводиться в сучасній Україні, є складним і суперечливим процесом. Тому важливо дослідити та проаналізувати, яким чином здійснювалась науково-дослідна робота на те-

ренах Поділля в різні історичні часи. Позитивний досвід діяльності у Кам'янці-Подільському НДК, яка об'єднувала фахівців, як гуманітарних, так і природничих і сільськогосподарських наук, є доволі цікавим і може бути використаний в сучасних умовах. Цим, на нашу думку, обумовлюється актуальність дослідження.

Мета роботи – на основі всебічного вивчення наукових, науково-краєзнавчих праць, опублікованих та архівних джерел, матеріалів тогочасної преси висвітлити та проаналізувати діяльність науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському в період політики «українізації». Реалізація цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити причини та передумови утворення науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському; 2) висвітлити діяльність НДК у справі українського національного відродження; 3) прослідкувати основні напрями діяльності НДК при СГІ; 4) описати найбільш вагомні наукові здобутки співробітників кафедри; 5) проаналізувати основні причини закриття науково-дослідних кафедр в УСРР.

Об'єктом дослідження є науково-дослідна кафедра у Кам'янці-Подільському, яка кілька разів змінювала свою назву; науковці, освітяни, котрі з нею співробітничали. Предметом дослідження є наукова, практично-дослідна та популяризаторська діяльність наукових співробітників НДК. Хронологічні рамки дослідження обумовлені тематичною спрямованістю і охоплюють період 1921–1930 рр.: від початку створення в УСРР науково-дослідних кафедр до їх ліквідації.

Діяльність в Радянській Україні науково-дослідних кафедр частково вже стала предметом вивчення для вітчизняних істориків та краєзнавців. Загальні питання діяльності української наукової інтелігенції у 1920-ті рр. проаналізовано в працях В. Даниленка [10], Г. Касьянова [11] та інших дослідників. Там же детально висвітлено, у яких важких умовах проводилась наукова робота в УСРР та політику радянської влади щодо українських науковців.

В останні роки вчені видали ряд праць про історію діяльності науково-дослідних кафедр. Зокрема, О. Новицька дослідила діяльність НДК педагогіки [15]. С. Тарнавська у своїй статті проаналізувала загальні питання діяльності НДК в Україні [19]. О. Осмоловська висвітлила діяльність НДК у справі підготовки наукових кадрів України [16]. Проте, у цих працях майже не згадується про діяльність НДК у Кам'янці-Подільському.

Перша праця про наукову роботу Кам'янець-Подільської НДК належить відомому діячу Українських національно-визвольних змагань, лідеру невеликої Української народної партії М. Баєру, який з 1922 р. до 1927 р. був ректором Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СГІ) [8]. У його роботі є коротка історія кафедри, детально розповідається про діяльність її секцій. Проте автор головну увагу приділив висвітленню праці природничих та аграрних секцій НДК, зовсім мало написав про наукові студії членів секції культури та її підсекцій.

Оскільки більшість членів Кам'янець-Подільської НДК було репресовано в середині 1930-х рр. на деякий час матеріали про її діяльність зникають із наукових збірників, тез краєзнавчих конференцій. І тільки з початку 1990-х рр. історики та краєзнавці знову починають активно досліджувати цю тему. Зокрема, побіжно про діяльність НДК згадується в монографіях та статтях Л. Баженова [9], В. Прокопчука [17], В. Савчука [18]. У статті В. Нестеренка аналізується діяльність співробітників НДК у Кам'янці-Подільському у справі українського національного відродження [12]. Проте, автор цієї праці майже нічого не пишеться про діяльність науково-дослідної кафедри у галузі природничих та сільськогосподарських наук.

Незважаючи на те, що досліджувана проблема вже стала об'єктом вивчення науковців та краєзнавців, слід наголосити, що комплексної праці, що б всебічно розглядала наукову та дослідницьку діяльність Кам'янець-Подільської НДК, ще немає. Саме цим обумовлюється наукова новизна цього дослідження.

Науково-дослідні кафедри (далі – НДК) в Радянській Україні фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Сам процес організації НДК розпочався після набуття чинності постанови РНК України від 2 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр». Вони організовувались «з метою розвитку на Україні науково-дослідної діяльності найбільш видатних в кожній галузі вчених, а також приготування під їхнім керівництвом молодих вчених до наукової праці та педагогічної діяльності» [3]. НДК були самостійними дослідними установами, хоча вони користувались кабінетами вишів і повинні були сприяти їм у проведенні наукової роботи. НДК була визначена структура і штати, що відповідали планам і характеру їхньої діяльності. До особового складу кафедри входили: керівники кафедр і секцій, дійсні члени, наукові співробітники, аспіранти. Керівники НДК затверджувались на посадах колегією Укпрофосу (пізніше Укрнауки), аспіранти обиралися з осіб, які закінчили вназ та виявили нахил до наукової роботи. Вже у 1921 р в Харкові було засновано перші 38 кафедр.

Наступного року НДК почали організовуватись в інших наукових центрах Радянської України: Києві, Катеринославі, Одесі. До 1923 р. в Радянській Україні було створено 88 науково-дослідних [20]. Як правило, НДК об'єднували досвідчених вчених, які мали значні наукові заслуги ще у дореволюційний час. Поруч з ними до НДК також увійшла нова генерація наукових працівників, яка з'явилась під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. В такий спосіб радянська влада хотіла використати великий досвід відомих вчених для «соціалістичного будівництва». Адже потрібно було відновлювати сільське господарство, промисловість, що були зруйновані під час революційних подій. І тут наукові практичні дослідження значно б пригодились. Тому часто радянська влада до пори до часу заплющувала

очі на те, що до складу новоутворених науково-дослідних кафедр подекуди увійшли активні борці за незалежну Україну, які посідали важливі пости в державних та адміністративних установах УНР або були членами українських політичних партій: УПСФ, УСДРП, УПСР та інших.

Це все стосується також Кам'янець-Подільської НДК історії та економіки Поділля. Вона була утворена при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) у 1922 р. з ініціативи відомого історика Є. Сташевського, який і став її першим керівником. Спочатку до кафедри увійшло визначні українські історики, колишні викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету: П. Клепатський, П. Клименко, Ю. Сіцінський (один із засновників Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею).

Склад кафедри свідчив про те, що вона на першому етапі своєї діяльності мала яскраво виражену історично-археологічну спрямованість. На жаль, в такому складі вона працювала недовго. У березні 1923 р. Є. Сташевський залишив Кам'янець-Подільський, від праці в НДК через більшовицькі гоніння відійшли П. Клепатський та Ю. Сіцінський. Керівництво НДК перейшло до П. Клименка, який керував роботою кафедри до початку 1925 р. [12, с.249]. Насправді, він кілька років поєднував цю посаду з роботою в Києві, тому його керівництво мало певною мірою формальний характер.

При утворенні науково-дослідної кафедри в невеликому 30-тисячному подільському місті радянською владою брались до уваги такі мотиви. Поділля представляло собою окремих історичний та економічний регіон України зі своїми специфічними продуктивними силами та історичним минулим, залишалось малодослідженим і віддаленим від головних наукових центрів Радянської України: Києва, Харкова, Одеси. Було також враховано те, що Поділля межувало із Польщею та Румунією, де проживало чимало українців, для яких прикордонний Кам'янець-Подільський повинен був стати, на думку керівництва міського ІНО, осередком поширення «технологічної освіти в напрямку радянського будівництва» [12, с.249].

Поруч із цими, були й інші передумови. У 1919–1920 р. у Кам'янці-Подільському при університеті вже діяло наукове товариство, що мало дві секції: історико-філологічну та природничо-математичну. Воно об'єднувало як викладачів університету, так і наукову громадськість міста. Після утворення на Поділлі радянської влади деякі визначні науковці (як І. Огієнко – ректор університету, С. Бачинський – декан сільськогосподарського факультету, визначний історик В. Біднов та інші) емігрували за межі України, але більшість членів наукового товариства залишились і почали працювати чи в ІНО, чи СГ. Для місцевої влади важливо було будь-що привернути їх на сторону підтримку комуністичної влади і використати їхні наукові здобутки на власну користь. Звідси і була зрозуміла ідея створити науково-дослідну кафедру на базі попереднього міського наукового товариства, що у 1923 р. остаточно згорнуло свою роботу.

Упродовж 1923–1926 рр. кількісний склад НДК історії та економіки Поділля щороку збільшувався. Наприкінці 1923 р. в ній працювало 29 осіб і серед них багато науковців, які були активними учасниками Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. і чимало зробили для відродження української національної свідомості. Серед аспірантів НДК, які проходили наукову підготовку зі спеціальності «Історія» ми бачимо відомого українського поета В. Свідзінського, М. Карачківського (у майбутньому – аспіранта науково-дослідної кафедри історії України в Києві), відомого подільського дослідника, колишнього професора Кам'янець-Подільського державного українського університету О. Неселовського, визначного українського бібліографа М. Ясінського та інших.

Велика увага в НДК в першій роки її існування приділялась дослідженням в галузі української літератури і мови. Так, аспірантами НДК зі спеціальності «Історія української літератури» в 1923–1924 рр. були В. Герасименко, Ю. Філь, зі спеціальності «Українська мова» – В. Зборовець. Ф. Шумлянський [20]. Останній раніше багато зробив для унормування української літературної мови, упорядкував разом із С. Іваницьким (одним із керівників подільської «Просвіти» початку ХХ ст.) «Російсько-український словник» (Вінниця, 1918 р.). Крім того, Ф. Шумлянський підготував до друку «Найголовніші правила українського правопису» [9, с.43].

Кількість членів НДК щороку змінювалась. У січні 1926 р. всіх членів науково-дослідної кафедри налічувалось 17: 3 дійсних наукових співробітників, 4 наукових співробітники і 10 аспірантів [12, с.250]. Вся практична робота НДК історії та економіки Поділля у цей час здійснювалась в двох секціях: культури та сільського господарства. Першою із них керував лінгвіст, професор І. Любарський. Вона мала підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтвознавства й педагогіки. НДК займалась як науковою, так і науково-популярною діяльністю серед населення. З науково-дослідного напрямку слід відмітити наукові праці В. Герасименка та Ю. Філя з історії української літератури, монографію І. Любарського «До словотвірного питання». НДК мала ще кілька наукових робіт Ю. Філя, В. Зборовця, П. Неселовського, І. Любарського, що були готові до друку, але видати їх не вдалось через брак коштів [12, с.250].

Доволі важливою була, на наш погляд, науково-популяризаторська робота співробітників НДК, адже вона охоплювала широкі верстви міського та сільського населення прикордонних округів Поділля (Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і Проскурівського) і тим самим сприяла піднесенню національної свідомості селян. Про це свідчать назви тих лекцій, які були підготовлені членами НДК і читались ними у сільбудах для селян: Ф. Шумлянського «Правила українського правопису», В. Зборовця «Сучасне значення української мови», «Де й як говорять українці», «Село в творах українських письменників» і т.п. Завдяки цим лекціям та науково-популярним доповідям селяни почали іденти-

фікувати себе з українським етносом, чітко відокремлювати себе від росіян чи поляків.

На перешкоді плідній діяльності НДК було те, що довгий час не вирішувалось питання з керівником кафедри. В липні 1923 р. після того як професор П. Клименко переїхав на роботу до Києва НДК на деякий час залишилась без завідувача. Президія Наукового комітету НКО УСРР не вважала за можливе затвердити хоча б тимчасово на посаду керівника НДК заступника П. Клименка професора І. Любарського. Таке рішення офіційно пояснювалось тим, що філолог І. Любарський ніякого відношення по своїй спеціальності до кафедри немає. На наш погляд, не останню роль у цій відмові відіграло те, що І. Любарський був активним провідником українізації церковного життя на Поділлі у 1919–1920 рр. і мав тісні наукові контакти з І. Огієнком, В. Бідновим та іншими провідними діячами УНР.

Наприкінці 1924 р. Науковий комітет НКО УСРР було реорганізовано в «Управління науковими установами на Україні» (скорочено: Укрнаука), керівником якої з 1924 р. по 1929 р. працював відомий український історик-марксист М. Яворський [16, с.236]. 7 січня 1925 р. нарада Укрнауки розглянула питання про НДК у Кам'янці-Подільському і прийняла рішення звільнити П. Клименка з посади керівника НДК історії та економіки Поділля і зарахувати його до складу керівників кафедр академіка М. Грушевського. Тимчасовим керманічем НДК у Кам'янці-Подільському став професор Іван Любарський [14, с.224].

Серед членів науково-дослідної кафедри особливо виділявся професор В. Геринович, який у 1925 р. очолив підсекцію природи НДК. Він під час революції був референтом президента ЗУНР Євгена Петрушевича, потім викладав географію в університеті, написав численні праці з географії України, серед яких виділяються «Нарис економічної географії України», підручники для середніх навчальних закладів з фізичної та економічної географії України та світу, різноманітні краєзнавчі розвідки з історії Кам'янецьчини [9, с.166].

В середині 20-х рр. В. Геринович став одним із керівників краєзнавчого руху на Кам'янецьчині. 31 березня 1925 р. він виступив на засіданні науково-дослідної кафедри із промовою про завдання й методи роботи по краєзнавству, де зауважив, що головною метою краєзнавчої діяльності є вивчення особливостей Поділля [6, с.4]. Саме після цієї доповіді розпочалось створення Кам'янець-Подільського окружного краєзнавчого комітету, який згодом очолив В. Геринович.

В інформаційному огляді дослідно-краєзнавчої роботи на Поділлі за 1925–1926 рр. вказується, що НДК у Кам'янці-Подільському у цей час мала такі секції: мови (керівник І. Любарський), народного господарства (голова В. Геринович), органічної та неорганічної природи (голова О. Красівський). Керівник НДК І. Любарський опрацьовував такі питання: «Ступенування інтонацій у говірках Поділля», «Поширення українських говірок на

Поділля», науковий співробітник Ю. Філь підготував до друку праці «Частушки на Поділлі», «Народна мудрість у прикметах і закляттях на Поділлі і Волині» [6, с.4]. Крім того, колектив кафедри допомагав відомому мовознавцю Олені Курило, яка працювала на Могилівщині, Кам'яниччині і Проскурівщині, досліджуючи особливості подільського діалекту української мови.

Діяльність НДК історії та економіки Поділля знаходилась під пильним наглядом місцевого керівництва, яке насторожено спостерігало за історичними та лінгвістичними дослідженнями її членів. Цей тиск знайшов своє вираження на шпальтах тодішніх періодичних видань. Так, 15 серпня 1925 р. у друкованому органі Кам'янець-Подільського ОПК та ОВК «Червоний кордон» було вміщено гнівний допис його головного редактора, письменника С. Божка, в якому зокрема говорилось про те, що «наукової роботи в Кам'янці як кіт наплакав». Він наполягав на тому, що «головною хибою організації наукової роботи в місті була відсутність вчених-марксистів» [4]. Не подобалась автору допису і переважно гуманітарна спрямованість роботи НДК, що була далекою від практичних потреб місцевої влади.

Про негативне ставлення до діяльності НДК з боку місцевої влади йде мова і у таємному звіті Кам'янець-Подільського відділу ДПУ за 1925 р., у якому зокрема говорилось, що в міському НДК групується «нерадянська група», яка начебто організовано веде свою роботу серед студентів. Місцевим комуністам було наказано відвідувати збори кафедри і реагувати на «різного роду виступи негативного впливу» [12, с.251]. На жаль, у 1925–1926 рр. робота НДК при ІНО фактично завмерла. Наукові дослідження майже не проводились, підготовка аспірантів та молодих наукових працівників практично не велась. Врешті решт Укрнаука відкрито поставила питання про можливість закриття НДК у місті над Смотричем. Вихід із цієї ситуації знайшовся у реорганізації НДК та зміни її функцій та завдань.

У 1926 р. рішенням керівництва Укрнауки НДК у Кам'янці-Подільському була переведена з ІНО до Сільськогосподарського інституту. Таке рішення пояснюється як політичними, так і кадровими причинами. На початку 1927 р. було нарешті вирішено питання про призначення нового постійного керівника НДК. Ним став визначний діяч Української Галицької армії, колишній ректор Вінницького ІНО Ф. Кондрацький. Він став єдиним членом КП(б)У серед співробітників кафедри. На посаді керівника НДК природи, сільського господарства, культури Поділля він залишився до її ліквідації у травні 1930 р.

30 травня 1927 р. після тривалих дискусій президія Укрнауки затвердила проект реорганізації науково-дослідної кафедри в Кам'янці-Подільському. Вона отримала нову назву: НДК «природи, сільського господарства, культури Поділля». Було затверджено три секції: природи (керівник професор О. Красівський), сільського господарства (голова, новий ректор СГІ М. Донський), культури (очільник професор І. Любарський). Змінились завдання

та мета діяльності НДК. Якщо на першому етапі її діяльності головне місце приділялось гуманітарним наукам, то тепер – природничим і прикладним аграрним. Щоправда, механічне об'єднання науковців та фахівців з різних наукових дисциплін викликало нарікання з боку окремих членів кафедри. Так, 16 липня 1927 р. проф. В. Храневич у своєму виступі на засіданні президії НДК критикував роботу секції культури, яка за його словами «жила і надалі своїм життям, не мала спільних організаційних та наукових питань з іншими секціями кафедри» [1, арк.21, 24].

Після цієї промови було ухвалено доручити керівництву НДК підняти перед Укрнаукою питання про розподіл кафедри на дві окремих: при ІНО та СГ. Однак, це питання позитивно вирішено не було. На заводі стали фінансові питання, брак коштів та бажання центральної влади сконцентрувати всю роботу у Кам'янці-Подільському в одному місці. До того ж Укрнаука часто своїми суперечливими діями вносила хаос в роботу кафедри. Негативним моментом було й те, що заробітна плата багатьом співробітникам кафедри не виплачувалась. Упродовж наступних кількох років у межах кожної секції було створено підсекції, які здійснювали науково-дослідницьку роботу. Так, підсекція прикладної геології та ґрунтознавства, яку очолював професор О. Красівський, досліджувала особливості подільських ґрунтів та вплив на них місцевого рельєфу. Співробітниками кафедри було створено мінералогічний музей, основу якого складала експонати колишнього природничого музею Подільської губернії [8, с.156].

Підсекція прикладної ботаніки на чолі з професором Н. Гамораком (активним учасником революції в Західній Україні 1918–1919 рр.) вивчала питання водного режиму басейну річки Дністер. Науковий співробітник Д. Богацький збирав матеріали з флори в Кам'янецькому та Проскурівському округах. Крім того, підсекція за завданням Центрального бюро краєзнавства займалась фенологічними спостереженнями над рослинністю Кам'янецьчини. Фактично, це була перша спроба комплексно та всебічно дослідити рослинність прикордонних подільських земель. Аспірант підсекції Волошук вивчав рідкісні, не дуже поширені на Поділлі рослини, наприклад береку [2, арк.29].

Підно працювала й підсекція прикладної зоології на чолі з відомим вченим, професором В. Храневичем. Василь Полікарповича можна вважати одним із найбільш відомих дослідників фауни Поділля. Він був автором кількох наукових і популярних праць. І серед них слід особливо виділити монографії: «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Нарис фауни Поділля», «Минуле фауни Поділля». За ці роботи Укрнаука НКО у 1926 р. надала йому спеціальну премію, тим самим відзначила вагомий внесок вченого у розвиток української зоологічної науки [6, с.6]. Під керівництвом В. Храневича колектив наукових співробітників та аспірантів впорядкував зоологічний музей, який приймав чимало відвідувачів щодня. Професор М. Герасенко вивчав фізіологічні можливості тварин. Крім того, колектив підсекції досліджував птахів Поділля,

риб Дністра та Південного Бугу, займалась створенням спеціального біологічного пункту на Дністрі. Уже пізніше, на початку 30-х рр. там була організована гідробіологічна секція. Водночас аспіранти велику увагу приділяли створенню нових методів для боротьби з шкідниками саду, зокрема з озимою совкою [8, с.159].

Найчисельнішою була фітотехнічна підсекція та інтенсивних культур, яку очолив професор В. Живан, котрий свого часу працював в Академії наук Білорусії. Вона проводила практичну дослідну роботу по вивченню польових культур Поділля, займалась питанням вирощування на Поділлі технічних культур (сої, соняшника, цукрового буряка), що було доволі актуально для подільського краю. Крім того, велика увага приділялась дослідженню техніки рільництва на Кам'яниччині [8, с.160].

Велике значення для розвитку аграрної сфери мали також дослідження наукових співробітників зоотехнічної підсекції, яку очолював професор С. Плюйко. Він керував дослідною фермою, разом із студентами та аспірантами підсекції проводив там різноманітні досліді. Професор О. Мельник займався питанням розведення великої рогатої худоби на Поділлі, проблемами вівчарства та птахівництва, а також досліджував хімічний склад молока та кормів на Кам'яниччині. Його наукові праці було опубліковано у німецьких наукових часописах [8, с.159]. Пізніше з'явилась підсекція сільськогосподарської економіки на чолі з новопризначеним у 1927 р. ректором сільгоспінституту Донським. Її члени вивчали умови економічного життя Кам'яницької округи, перспективи розвитку колективних та кооперативних селянських господарств на Поділлі.

Разом з тим, незважаючи на реорганізацію, НДК далі займалась гуманітарними та соціально-економічними дослідженнями. Найбільш плідно працювали члени підсекції української мови та літератури. І. Любарський разом із науковими співробітниками та аспірантами вивчав особливості фонетики, морфології, лексики українських діалектів подільського регіону, почав складати діалектологічний атлас Поділля. Вивчались також питання про вплив громадянської війни та революції на розвиток мови подолян, запозичення румунських та польських слів місцевими мешканцями тощо [12, с.251]. Досліджувалась науково-педагогічна проблема про відповідність тодішнього українського правопису та підручників з української мови повсякденному мовленню українців Поділля. Члени секції подавали свої пропозиції до центральних науково-дослідних установ і висловлювали свої побажання.

Наукові співробітники підсекції літератури О. Кільчевський (у минулому активний діяч «Просвіти» в Чернігові та Воронежі) та Ю. Філь досліджували соціальні мотиви в творах С. Руданського, М. Коцюбинського та інших письменників Поділля, народні пісні подолян. Час від часу в наукових виданнях і часописах вони публікували огляди творів місцевих літераторів. Крім того, займались упорядкуванням хрестоматій з української літератури для вищих і початкових навчальних закладів [12, с.252]. О. Кільчевський, І. Любарський, Ю. Філь та аспіранти НДК проводи-

ли широку просвітницьку роботу серед населення. Вони читали лекції з української мови і літератури для співробітників радянських, державних установ і закладів, на курсах підвищення кваліфікації, що були організовані для вчителів Поділля. Так, у 1927–1928 рр. О. Кільчевський прочитав цикл лекцій для працівників Кам'янець-Подільського ОПК на теми «Характерні ознаки української мови», «Розвиток усної і письмової мови» та інші [2, арк.85].

Діяльність підсекцій НДК фінансувалась неоднаково. Зокрема, на 1927–1928 співробітникам зоотехнічної підсекції на наукові дослідження виділяли щомісяця 490 карбованців, тоді як підсекції культури – лише 100. Це свідчить про пріоритетність у політиці радянської влади аграрно-прикладних досліджень над гуманітарними.

У 1929 р. накладом одна тисяча примірників вийшов друком перший (і як потім виявилось останній) том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри». У ньому поряд із роботами із природничих дисциплін було вміщено статті членів секції культури НДК: Ю. Філя «До питання про перебування М. Коцюбинського під доглядом поліції», І. Любарського «Іван Манжура та його язик», наукові праці Н. Гаморака, В. Храневича, О. Красівського та інших [5]. Ця збірка стала фактично підсумковою комплексною працею кафедри. На жаль, маємо констатувати, що це була її «лебедина пісня».

Наприкінці 20-х рр. суттєво змінилась внутрішня політика радянського керівництва. Розпочалась політика «насильницької колективізації», що в УСРР супроводжувалась нищенням традиційного одноосібного селянського господарства. У цих нових умовах, коли на перший план висувались політичні питання, для центральної та місцевої влади непотрібно було ретельно вивчати переваги і недоліки колективних сільських господарств або ефективність одноосібних господарств. Центральні керівники давали конкретні політичні завдання і їх зовсім не цікавило якими будуть їхні наслідки, чи це буде відповідати науковим дослідженням і як це вплине на ефективність сільського господарства.

З середини 1929 р. розпочались масові репресії щодо української наукової інтелігенції. У Кам'янці-Подільському наприкінці 1929 р. – на початку 1930-х рр. було заарештовано кількох науковців, котрі співробітничали з НДК: Д. Богацького, Ю. Філя, М. Величківського, яким слідчі ДПУ інкримінували участь у міфічній «СВУ», яка начебто проводила контрреволюційну роботу і хотіла відірвати Україну від СРСР [13]. Уже восени 1929 р. НДК природи, сільського господарства, культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті фактично припинила свої наукові дослідження. Засідання підсекцій майже не проводились, а їх співробітники були втягнуті у різні політичні кампанії по колективізації сільського господарства. А у 1930 р. вийшла постановою ЦК КП(б)У «Про завдання партії в області наукової роботи», яка закликала до рішучої боротьби з дрібнобуржуазним, одноосібним ставленням окремих працівників до наукових досліджень та

переходу до принципів колективності й плановості, які передбачалося запровадити у діяльність наукових товариств та науково-дослідних кафедр [19, с.56]. Цього ж року відбулась чергова реорганізація науково-дослідних та вищих навчальних закладів УСРР, згідно якою всі науково-дослідні кафедри республіки восени були остаточно ліквідовані.

Подальша доля співробітників науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства, культури Поділля виявилась надзвичайно трагічною. У 1933 р. каральними органами була сфабрикована справа Кам'янецького філіалу так званої «Української військової організації» (УВО). У зв'язку з цим були заарештовані колишні керівники та активні діячі НДК: Н. Гаморак, В. Гериневич, Ф. Кондрацький, І. Любарський, О. Мельник В. Храчевич та інші [7, с.210]. Багато з них не пережили сталінського терору, а ті, кому вдалось пережити сталінський терор, вернулись до наукової роботи через десятиліття.

До середини 1950-х рр. науково-дослідна робота на Поділлі була остаточно знищена і почала поступово відроджуватись лише в період «хрущовської відлиги».

Отже, в історії Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри чітко простежується два основних етапи. В перший період своєї діяльності (1922–1926 р.) вона мала переважно гуманітарну спрямованість і об'єднувала навколо себе передусім істориків, філологів, літературознавців. Вони багато зробили для унормування української літературної мови, публікували науково-популярні статті в місцевих часописах, виступали в сельбудах, інших культурно-освітніх установах, тим самим сприяючи піднесенню національної свідомості подільських українців. Кілька аспірантів НДК після завершення наукового стажування пізніше працювали у навчальних та науково-дослідних установах Харкова, Києва та інших міст УСРР.

На другому етапі своєї діяльності НДК працювала при місцевому сільгоспінституті і мала переважно природничо-виробничу спрямованість. Пріоритетними були діяльність тих підсекцій, що займались вивченням сільського господарства Поділля та природничими дисциплінами. Проте водночас, члени секції культури О. Кільчевський, І. Любарський, Ю. Філь продовжували свої дослідження в галузі української мови, літератури, займалися удосконаленням шкільних підручників та посібників, були лекторами на курсах українознавства, що були організовані для службовців радянських, державних установ. Однак, в умовах утвердження в УСРР тоталітарного політичного режиму робота НДК у Кам'янці-Подільському була згорнута, а більшість її наукових співробітників було репресовано у справі так званої «Української військової організації» (УВО).

Незважаючи на те, що НДК у Кам'янці-Подільському працювала трохи більше семи років вона вперше започаткувала нові наукові напрями щодо вивчення подільського краю, які активно розвиваються до сьогоднішнього дня і задають тон як на Поділлі, так і в усій Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), Ф. 302. Оп. 1. Спр. 979.
2. Держархів Хмельницької області, Ф.Р. 320. Оп. 1. Спр. 980.
3. Постанова РНК Радянської України від 25 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр» // *Вісті ВУЦВК*. 1922. 5 січня. С. 2.
4. Божко С. Наука та мистецтво. Ще про «дискусії» та «наукову роботу» в Кам'янці // *Червоний кордон*. 1925. 15 серпня.
5. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Кам'янець-Подільський, 1929. Т. 1.
6. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі (станом на 1 грудня 1926 р.). Вінниця, 1927. 12 с.
7. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 2. С. 205-211.
8. Баєр М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті // *Записки Сільськогосподарського Інституту в Кам'янцю на Поділлі*. 1927. Кн. 4. С. 154-165.
9. Баженов А.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: історіографія, бібліографія, матеріали: наук. вид. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
10. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. Вип. 1. С. 53-67.
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
12. Нестеренко В.А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі Українського національного відродження (1920-ті роки) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 249-252.
13. Нестеренко В.А. Етноцид українців Поділля у 30-ті роки XX століття // *Геноцид України в XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історія і наслідки. Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 25-26 березня, 2011)*. Львів, 2013. С. 163-171.
14. Нестеренко В.А. І. Лобарський – визначний провідник політики «українізації» на Поділлі // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 218-230.
15. Новицька О. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр з педагогіки в Україні. Історико-педагогічний альманах. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/2013_1_16
16. Осмоловська О.Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 233-239.
17. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. 312 с.
18. Савчук В.О. Науково-краєзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. XX століття // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 50-53.

19. Тарнавська С. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки // *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 99. С. 53-56.
20. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 225 с.

Валерій Нестеренко

***Деятельность научно-исследовательской кафедры
в Каменце-Подольском в 1920-е годы***

В статье анализируется деятельность в Каменце-Подольском научно-исследовательской кафедры (1920-е годы), освещаются творческие достижения ее научных сотрудников по изучению истории, географии, природы, культуры подольского края. Отмечается, что научно-исследовательские кафедры (далее – НДК) в Советской Украине фактически стали первыми ячейками подготовки новой научной и научно-педагогической интеллигенции. Сам процесс организации НДК начался после постановления СНК Украины от 2 декабря 1921 «Об образовании научно-исследовательских кафедр и обеспечения работников научно-исследовательских кафедр».

Каменец-Подольская НДК истории и экономики Подолья была образована при местном Институте народного образования (ИНО) в 1922 г. по инициативе известного историка Евгений Сташевского, который и стал ее первым руководителем. Сначала в состав кафедры вошло преимущественно выдающиеся украинские историки, бывшие преподаватели Каменец-Подольского Государственного Украинского университета. При образовании научно-исследовательской кафедры в небольшом тридцатитысячном подольском городе советской властью принимались во внимание такие мотивы. Подолье представляло собой отдельный исторический и экономический регион Украины со своими специфическими производительными силами и историческим прошлым, оставалось малоисследованным и удаленным от главных научных центров Советской Украины: Киева, Харькова, Одессы.

Количество членов НДК в Каменце-Подольском ежегодно изменялось. В январе 1926 всех членов научно-исследовательской кафедры насчитывалось 17: 3 действительных научных сотрудников, 4 – научных сотрудников, 10 аспирантов. Важной была научно-популяризаторская работа сотрудников НИК, ведь она охватывала широкие слои городского и сельского населения приграничных округов Подолья (Каменец-Подольский, Могилев-Подольского и Проскуровского) и тем самым способствовала подъему национального сознания крестьян.

Деятельность НДК истории и экономики Подолья находилась под пристальным наблюдением местного руководства, которое настороженно наблюдало за историческими и лингвистическими исследованиями ее членов. В 1925-1926 гг. работа НДК при ИНО фактически замерла. Научные исследования почти не проводились, подготовка аспирантов и молодых научных работников практически не велась.

Отмечается, что в 1926 г. Решением руководства Укрнауки НДК в Каменце-Подольском была переведена с ИНО в Сельскохозяйственный институт. Она получила новое название: НДК «природы, сельского хозяйства, культуры Подолья». Было орга-

низовано три секції: природи, сільського господарства, культури». Деятельность подсекций НДК финансировалась неодинаково. Так, на 1927-1928 гг. сотрудникам зоотехнической подсекции на научные исследования выделяли 490 рублей ежемесячно, в то время подсекции культуры лишь 100. Это ярко свидетельствует о приоритетности аграрно-прикладных исследований над гуманитарными в политике советской власти. С 1929 г. Началась репрессия советской власти относительно украинской интеллигенции. НДК природы, сільського господарства, культури Подолья при Каменець-Подольському СГІ фактично прекратила свои научные исследования. В 1930 г. Состоялась очередная реорганизация научно-исследовательских и высших учебных заведений УССР, согласно которой все научно-исследовательские кафедры республики осенью этого года окончательно ликвидированы. Многие члены НДК природы, сільського господарства, культури Подолья в середине 30-х гг. были репрессированы тоталитарной властью.

Несмотря на то, что НДК в Каменець-Подольском работала чуть больше семи лет, она впервые начала новые научные направления по изучению подольского края, которые плодотворно развиваются до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: научно-исследовательская кафедра (НИК), Институт народного образования (ИНО), сельскохозяйственный институт (СГИ), образование, культура, сельское хозяйство, наука, исследования, Подолье, Наркомат образования Украины (НКО), краеведение.

Waleriy Nesterenko

Activities of research department is in Kamianets-Podilskyi in 1920-th

In the article author analyses the activities in Kamianets-Podilskyi of research department (1920-th). He has written about research achievements of its scientists in relation to the study of history, geography, nature, culture of the Podillian region. Marked, that research departments (further – NDK) in Soviet Ukraine actually became the first cells of preparation of new scientific and scientifically-pedagogical scholars and teachers. The process of organization of NDK began after resolution of RNK of Ukraine from December, 2 in 1921 “About formation of research departments and providing of workers of research departments”.

Kamianets-Podilskyi NDK of history and economy of Podillia was formed at local Institute of peoples education (INO) in 1922 on initiative a well-known Ukrainian historian Yevhen Stashevsky, who became the first leader of NDK. At first in the department there were many prominent Ukrainian historians and former teachers of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian university. At formation of research department such reasons undertook to attention in small 30-thousandth city soviet power. Podillia was the separate historical and economic region of Ukraine with the specific productive forces and the historical past. It remained scantily explored and remote from the main scientific centres of Soviet Ukraine: Kyiv, Kharkiv, Odesa.

The amount of members of NDK in Kamianets-Podilskyi changed annually. In January of 1926 all members of research department counted 17: 3 actual research workers, 4 – research workers, 10 graduate students.

Important was the scientific and promotional work of the NDK staff. It covered the broad region of the urban and rural population of the border districts of Podillia (Kamianets-Podilskyi, Mohyliv-Podilskyi

and Proskurivskiy) and thus contributed to the rise of the national consciousness of the Ukrainian peasants. This is evidenced by lectures, which were prepared by the members of the NDK. They read them in the libraries and clubs for Ukrainian peasants.

The activities of the NDK of History and Economics of Podillia were under the close supervision of the local Soviet leadership, which watched carefully the historical and linguistic research of its members.

In 1925-1926, the work of the NDK at INO actually stopped. Scientific research was almost non-existent, training of graduate students and young researchers was practically non-existent too. It is noted that in 1926 NDK in Kamianets-Podilskyi was relayed from INO to the Agricultural Institute. It got a new name: NDK «Nature, Agriculture, Culture of Podillia». There were three sections: nature, agriculture culture.

The activities of the NDK subsectors were funded differently. Thus, in 1927-1928, employees of the zootechnical subsection for scientific research earmarked 490 rubles a month, while the section of culture only 100. This clearly indicates the priority agrarian-applied research on humanitarian in the policy of Soviet power.

Since 1929, the repression of Soviet power against the Ukrainian teachers and scientists began. NDK of nature, agriculture, culture of Podillia at the Kamianets-Podilskyi actually stopped their scientific research. In 1930, another reorganization of research and higher educational establishments of the Ukrainian SSR took place, according to which all research departments of the republic in the fall were finally closed. A lot of members of the NDK of nature, agriculture, and culture of Podolia in the mid-1930's were repressed by totalitarian Soviet power.

Despite the fact that the NDK in Kamianets-Podilskyi worked only for just over seven years, it first started new scientific directions in studying the Podillia region, which have been fruitfully developing to this day.

Key words: research department (NDK), institute of public education (INO), agricultural institute. education, culture, agriculture, science, research, Podillia, the People's Commissariat of Education of Ukraine, regional studies.

Отримано: 22.08.2018

УДК 94(477.43).084

М. П. Олійник

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921–1928)

В статті з'ясовано, що більшовицька політика формування «*homo sovieticus*» ґрунтувалася на тотальному контролі більшовицького режиму над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формує її світогляд і поведінку. В документах радянського періоду діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Становлення основних форм і методів впливу більшовицького колоніального режиму на свідомість українців припадає на період нової економічної політики (1921-1928). Зазначено, що в кожному регіоні його втілення мало свої особливості, зокрема й на Поділлі – прикордонному краї з багатоетнічним складом мешканців, масовим без-